
DEMOKRATİK PARTİ ve DÖNEMİNDE TÜRK SİYASAL KÜLTÜRÜ



Ahmet ÖZKİRAZ Abdulvahit DOĞAN***

ÖZET

Bu çalışmada 27 Mayıs 1960 İhtilali sonrasında şekillenen Türk siyaseti ile bu çerçevede ortaya çıkan Adalet Partisi'nin yapısı üzerinde durulmuş, Rağıp Gümüşpala ile başlayan Demirel ile devam eden süreç ve bu süreç içindeki hi-zipleşmeye yer verilmiş, ordu faktörü de dikkate alınarak Demokratik Parti'nin yeri açıklanmıştır. Çalışmanın temel amacı, Demokratik Parti'nin; siyasal bir parti olarak ortaya çıkmasında etkili olan siyasal kültür, toplumsal şartlar ve ordu vesayetinin etkisini incelemektir.

Çalışmada konu itibari ile 1960 sonrası siyasete yön veren güçlerin sistemat-iği ele alınarak, siyasetin şekillenmesi üzerinde durulmuş, bu yönü ile bilimsel araştırmalara konu olan Adalet Partisi'nden çok Demokratik Parti üzerine vurgu yapılmıştır. Veri kaynakları olarak konu ile ilgili kitap, dergi ve makale gibi ikincil kaynaklar taranmış, Parti Genel Merkezi yayınları, meclis tutanakları in-celenerek, dönem içinde rol almış kişilerin anıları ile basın ve yayın organların-dan da faydalanılmıştır.

* Yrd.Doç.Dr. Gaziosmanpaşa Üniversitesi Kamu Yntm. Bölümü; ahmeto@gop.edu.tr

** Bilim Uzmanı. Turhal Adliyesi; abdulvahitdogan@adalet.gov.tr

Sonuç olarak Demokratik Partinin 27 Mayıs Askeri Müdahalesi'nden sonra oluşan şartların sonucu ortaya çıktığı, 12 Mart Muhtırası ile siyasal seyrinin etkilendiği ve ancak bu şartların elverdiği ölçüde etkinlik gösterebildiği düşünülebilir. Çalışmada yöntem olarak, konu ile ilgili kitap, dergi ve makale gibi ikincil kaynaklar taranmış, dönem içinde rol almış ilgililerin anıları ile meclis tutanakları toparlanıp, basın ve yayın organlarından da faydalanılmıştır. Çalışmada yapılan açıklamalar nedensel açıklama olmayıp (buna zaten imkân yoktur) değişkenler arasındaki ilişkinin varlığını gösterme gayreti şeklindedir.

Anahtar kelimeler: Demokratik Parti, Adalet Partisi, 12 Mart Muhtırası, Süleyman Demirel, Ferruh Bozbeyle, Sadettin Bilgiç.

GİRİŞ

Türkiye Cumhuriyeti siyasî tarihinde 1923-1946 yıllarını kapsayan dönemde iki kez çok partili siyasî hayata geçiş denemesi yapılmış, bu denemeler başarısızlıkla sonuçlanmıştır. Ancak İkinci Dünya Savaşı sonrası oluşan ekonomik bunalım, halkta ve askerde meydana gelen iktidara karşı tepkiler yeni bir denemeyi gerekli kılmıştır. Bu şekilde kurulan Demokrat Parti on yıllık iktidarı sonrasında asker ve sivil tepkilere maruz kalmıştır. 9 Subay Olayı olarak da bilinen askeri hareketlenme, 27 Mayıs Müdahalesi ile sonuçlanmış, Demokrat Parti kapatılarak mensupları tutuklanmıştır. Adnan Menderes, Fatin Rüştü Zorlu ve Hasan Polatkan'ın idamı ile sonuçlanan bu süreç, Türkiye'de yeni bir dönemin de başlangıcı olmuştur.

Askerin sivil idare üzerindeki etkisini her zaman hissettirmesi şeklinde cereyan edecek bu yeni dönem, asker in askere karşı darbe girişimleri ile de yeni bir boyut kazanacaktır. Yeni siyasî oluşumları ve mevcut gelişmeleri kontrolü altına almak isteyen ordu içinde ki oluşumlar, bazen dolaylı bazen de doğrudan müdahale ile hem kendi içine düzen vermeye çalışmış hem de siyasete yön vermiştir.

27 Mayıs sonrası Demokrat Parti'nin kapatılmasının ardından, sahipsiz kalan bu partiye ait oyların hangi siyasî partiye yöneleceği ordu için her zaman bir sorun olmuştur. Gergin siyasî ortam içinde ince bir denge halinde yürütülen siyasetler ile bu dönem geçiştirilmeye çalışılmıştır. Sahipsiz kalan oyların adresi Adalet Partisi, bu geçiş dönemini Genelkurmay Başkanlığı'ndan emekli Ragıp Gümüşpala'nın şahsiyeti ve ortayolculuğu ile atlatmıştır. Bu nedenle Ragıp Gümüşpala'nın ölümünün ardından yerine kimin geçeceği büyük bir sorun haline gelmiştir

Askerin istemediği bir kimsenin müdahaleye yol açacağı düşüncesi ve büyük seçim kampanyaları sonrasında Adalet Partisi'nin başına Süleyman Demirel geçmiştir. Bu değişiklik ordu-siyaset denklemi içinde yeni bir dönemin başlangıcı olmuştur. Adalet Partisi ile ordu arasındaki uzlaşmayı sağlayabilen Demirel, parti içi hizipleşme sonucunda, "Aşırı-lar-İlmliler", "Bilgiççiler-Demirelciler", "Yeminliler-Mukaddesatçılar" şeklinde ki fikri ayrılığın müsebbibi olarak görülmüştür.

Böyle bir siyasî ortam ve olgunluk içinde oluşumunu tamamlayan ve parti içindeki hizipten doğan Ferruh Bozbeyli'nin genel başkanlığını yaptığı Demokratik Parti, eski Demokrat Partililerin de desteği ile Türk siyasî tarihinde yerini almıştır. Adalet Partisi'nin gerçek sahiplerinin kendilerinin olduğu iddiası ile yola çıkan Demokratik Parti, Demirel'e karşı sürdürülen parti içi muhalefetin sonucuna bağlı olarak tüm politikalarını belirlemiştir. Demokratik Parti, Adalet Partisi Genel Başkanı Süleyman Demirel ve arkadaşlarına karşı yaptığı mücadeleyi, kapanıncaya kadar devam ettirmiş, bu mücadeleden vazgeçmemiştir. Demokratik Parti yeni bir parti olarak parlamenter sistemde hizmet etmekten öte, Süleyman Demirel'in siyasî yaşamına son vermeyi amaçlayan bir hareket görüntüsü çizmiştir.

Çalışmanın temel amacı, ordunun ve asker icazetinde liderliğe getirilen Demirel'in, Adalet Partisi'nden çıkan Demokratik Parti'nin oluşumunda ve sona erişinde etkisinin olup olmadığının açıklanmasıdır.

Çalışmada yöntem olarak, konu ile ilgili kitap, dergi ve makale gibi ikincil kaynaklar taranmış, dönem içinde rol almış ilgililerin anıları ile meclis tutanakları toparlanıp, basın ve yayın organlarından da faydalanılmıştır. Çalışmada yapılan açıklamalar nedensel açıklama olmayıp (buna zaten imkan yoktur) değişkenler arasındaki ilişkinin varlığını gösterme gayreti şeklindedir.

1. 27 MAYIS İHTİLALİ VE POLİTİK HAYATA ETKİSİ

Türk siyasal hayatında 1923-1946 tarihleri arasında kapsayan ve tek partili dönem olarak nitelenen süreçte, mevcut şartlar gereği muhalefet görevi yürütebilecek bir siyasî parti olmamıştır. Ancak II. Dünya Savaşı sonrasında İtalya, Almanya ve Japonya'nın yenilmesi ile birlikte totaliter olan rejimlerde sona ermiştir. Artık demokratikleşme dünyada gelişme devresine girmiştir. Dolayısıyla diğer rejimler tehdit olarak algılanmaya

başlanmıştır. Türkiye’de ise bu algılama çok partili hayata geçiş olarak kendisini göstermiştir.

Çok partili hayata geçişin diğer nedeni ise ekonomik sıkıntılardır. Cumhuriyet tarihinin tartışılan yasalarından Varlık Vergisi, Milli Korunma Kanunu ve Ayniyat Vergisi’nin uygulanma tarzı ve keyfi karakteri halkta yeni bir idare arama isteklerini doğurmuştur. Dış dünyanın etkilerini de dikkate almak gerekir. Bu dönemde dünyada eğilim demokrasiden yanadır.

Uluslararası manzaranın ve değişen dünyanın çok partili demokrasiye gittiğini anlayan ve halkta uyanan arzuları idrak edebilen eski Halk Partili dört milletvekili Celal Bayar, Adnan Menderes, Refik Koraltan ve Fuat Köprülü 7 Ocak 1946’da Demokrat Parti’yi kurmuşlardır. Demokrat Parti, tek parti döneminde baskılarıyla ön plana çıkan CHP’ye kıyasla özgürlükleri temsil etmiştir. Bu nedenle, sebebi ne olursa olsun tüm mağdur olmuş kesimler Demokrat Parti’yi kurtarıcı gibi görerek destek olmuşlardır (Turan, 2007:39). Böylece Türkiye’de bir başka çok partili hayata geçiş denemesi daha başlamıştır.

1946 Seçimlerinde, 4918 Sayılı Milletvekili Seçim Kanunu nedeni ile “açık oy, kapalı sayım” sistemi uygulanmış, denetim adli birimler yerine idari birimlerce yapılmıştır (TÜİK, 2008:12). Buna rağmen 1946 seçimlerinde Demokrat Parti 61 milletvekili çıkartabilmiştir. 1946-1950 arasındaki dönem, Demokrat Parti’nin memleketin her yanında teşkilatını tamamlaması ve güçlü bir şekilde yükselmesi ile sonuçlanmıştır. Kolay sayılamayacak bir muhalefet dönemi geçiren Demokrat Parti (Ağaoğlu, 1972:78), fazla düşünüp değerlendirme yapmadan, tek parti sistemine karşı çıkanların partisi olmuştur.

5545 Sayılı Milletvekili Seçim Kanunu’na göre, 14 Mayıs 1950 tarihinde yapılacak milletvekili seçimi, gizli oy, açık tasnif usulüne göre yapılmış (TÜİK, 2008:12) ve denetimi adli denetim şeklinde gerçekleşeceğinden demokratik bir seçim olmuştur. Yirmi yedi yıllık bir iktidara karşı, toplumsal tepki 1950 yılında kendini göstermiştir. Demokrat Parti’nin seçimleri kazanması, Türk siyaset tarihinde ciddi sayılabilecek bir seçimle ilk iktidar değişikliği olması bakımından siyasî bir ihtilal olarak sayılmıştır. Halkın çoğunluğu, basın, asker, bürokratik mekanizma, gençler ve çalışanlar Demokrat Parti iktidarını desteklemiştir. Seçim so-

nunda Demokrat Parti %55,2 oy oranı ile 416 milletvekili, CHP ise % 39,6 oy oranı ile 69 milletvekili kazanmıştır (TÜİK, 2008:28).

CHP muhalefet partisi olarak siyasal yaşama devam etmek durumunda kalmış, güçlü bir muhalefet karşısında kendisine oy isteme ihtiyacında bulunmayan İnönü, sokağa inmek mecburiyetinde kalmıştır. Demokrat Parti, 1954 seçimlerinde %58,4 oy oranı ile 503 milletvekili, 1957 seçimleri sonrasında ise %48,6 oy oranı ile 424 milletvekili çıkartmayı başarabilmiştir (TÜİK, 2008:28).

Demokrat Parti döneminde Kıbrıs Sorunu, Türk siyasetinin ana konusu haline gelmiştir. 6-7 Eylül olayları olarak bilinen olayların, Türk halkının Enosis'e (Kıbrıs'ın Yunanistan ile birleşmesine) karşı olduğunu göstermek için hükümet tarafından planlandığı iddia edilmiştir. Olaylar bir isyan havasına girmiş Rumlarla birlikte diğer gayrimüslimlerin ve Türklerin işyerleri yağmalanmıştır (Ahmad, 2007:81-82). Sosyal ve ekonomik güçlüklerin artışına paralel bir tempo içinde muhalefet de mücadele şiddetini artırınca hükümet tedbirler almaya başlamıştır. İktidar muhalefet çatışması 1960 yılında doruğa ulaşırken, CHP hakkında tahkikat açılmasına karar verilmiştir¹. Tahkikat Komisyonu aleyhine üniversitelerde yoğun protestolar ve boykotlar yapılmıştır.

27 Nisan 1960 tarihinde komisyona verilen yetkilerin artırılmasına ilişkin kanun kabul edilmiştir. İnönü'ye halkı isyana ve kanunlara karşı gelmeye teşvik etmekten, meclis çalışmalarına katılmama cezası verilmiştir. CHP, gençlik örgütleri ile Ankara ve İstanbul'da gösteriler düzenleyerek protesto etmiştir. Protestolar şiddetini artırmış, hükümet ise olayları kontrol edemez hale gelmiştir.

1956 yılında oluşumu başlayan ve 1957 yılı mart ayında askerin kendi içinde ülke yönetiminden hoşnutsuzluğun ve huzursuzluğun konuşulduğu toplantılarda darbe yapılması düşüncesi ortaya atılmıştır. Bir ihtilal için cuntanın oluşturulduğu Albay Samet Kuşçu tarafından ihbar edilmiş, dokuz subay sorgulanarak tutuklanmıştır. 9 Subay Olayı olarak bilinen girişim nedeni ile yapılan yargılamada, Albay Samet Kuşçu, ya-

¹ 18 Nisan'da meclis tarafından kabul edilen bu karar ile meclis içinden seçilecek on beş kişilik bir komisyon, muhalefetin ve basın faaliyetleri hakkında soruşturma yapmak, suçlu gördüklerinin yargılanmasına karar vermek, gazete ve dergilerin basılmasını ve dağıtılmasını yasaklamak, soruşturmanın yapılması için her türlü tedbiri almak gibi yetkilerle donatılmıştır.

lan beyanda bulunmak ve meslektaşlarına iftirada bulunmaktan on yıla mahkûm olurken, dokuz subay delil yetersizliğinden beraat etmiştir (Başgil, 2008:113). Telaşlanan cunta, yaşanan beraatlar ile cesaretlenerek yeni bir girişim hazırlığı içine girecektir.

Gergin ortam içinde İsmet Paşa “Bu demokratik rejim istikametinden ayrılıp baskı rejimi haline getirmek tehlikeli bir şeydir. Bu yolda devam ederseniz, ben de sizi kurtaramam... Şartlar tamam olduğu zaman milletler için ihtilal meşru bir haktır”(Toker, 1991:234) sözünü söylemiştir. Milli Birlik Komitesi üyesi Orhan Erkanlı’ya (1973:310-311) göre, İsmet Paşa ihtilalde kendileri ile birlikte olmayacaksa da karşısında da durmayacağını söylemiştir. Hazırlıklar tamamlanmıştır ve İstanbul’da 27 Mayıs gecesi 04.30’da İstanbul Radyosu’ndan ihtilal bildirisi yayınlandığında tüm kontrol noktaları ele geçirilmiştir. 27 Mayıs sabahına karşı ihtilale katılan kıtalar belirlenen hedeflerine vardıldıktan sonra, Türkiye’nin büyük şehir ve kasabalarında insanları gözaltına almaya başlamışlardır. Önceden tespit edilen kişiler tek tek tevkif edilmiştir. Genelkurmay Başkanı Rüştü Erdelhun Harbiye Mektebi’ne götürülmüştür. Celal Bayar, Çankaya’da, Adnan Menderes ve Hasan Polatkan ise Kütahya’da tutuklanmıştır.

İhtilali yapan Milli Birlik Komitesi tarafından 14 Haziran tarihinde “1” sayılı Kanun yayınlanmış ve bu kanunu imza eden kişiler olarak otuz sekiz subayın ismi açıklanmıştır. Herkes yüksek rütbeli subay beklerken, karşılıklarına yüzbaşılar, binbaşılar, yarbay ve albaylar çıkmıştır. Bu durum ordu içindeki ast üst ilişkisine ters düştüğü için, bir takım sıkıntılar yaşanmasına neden olmuştur. İhtilal sonrası emekli edilecek generaller ile ilgili çalışmalar başlamıştır. Bunun sonucu bazı albay ve generaller emekliye sevk edilmiştir.

İhtilal sonrası gündemi en çok meşgul eden konulardan birisi Demokrat Partililerin yargılanması olmuştur². Çok partili hayata ara veren İhtilal, Türk siyasî hayatında olumsuz sonuçları ile birlikte yerini almıştır.

² 14 Ekim 1960 günü Yüksek Adalet Divanında başlayan yargılama, aralıksız on bir ay devam etmiş ve 15 Eylül 1961 günü sona ermiştir. Bu sürede 203 oturum yapılmış, 19 dosya ele alınmış, 529 sanık, 1063 tanık dinlenmiştir. Mahkeme kararında, 15 kişi ölüm cezasına, 31 kişi müebbet hapis cezasına, 418 kişi çeşitli cezalara çarptırılmıştır. 123 kişi de beraat etmiştir. MBK 15 kişinin ölüm cezasından dördünü tasdik etmiş, Celal Bayar’ın cezasını yaşı nedeni ile müebbet hapse çevirmiştir. 12 kişinin cezasını da müebbet hapse çevirmiştir. Ölüm

2. İHTİLAL SONRASI SİYASET VE MÜDAHALE GİRİŞİMLERİ

İktidar el değiştirmiş, yönetim askerlerin eline geçmiştir. Ancak asker içinde görüş birliği yoktur. Devletin yönetimi ve demokrasinin geleceği hususunda çeşitli görüş ayrılıkları baş göstermiştir. İhtilalci askerler arasındaki tartışma, iktidarı en kısa zamanda devretmek isteyenlerle en az bir seçim dönemi kalmak arzusunda olanlar arasında gerçekleşmektedir. MBK (Milli Birlik Komitesi) içinde Alparslan Türkeş'in de bulunduğu bir grup iktidarı hemen bırakmak istememiştir (Ruscuklu, 2008:55).

İhtilal sonrası dağınık ve karışık halde bulunan asker üç ayrı kuvvete bölünmüştür. Bunlardan birincisi, 27 Mayıs'ı yapan Milli Birlik Komitesi yani, Cemal Gürsel ile birlikte görünürdeki iktidardır. İkincisi Genel Kurmay Başkanı Orgeneral Cevdet Sunay'ın başkanlığını yaptığı Silahlı Kuvvetler Birliği. Üçüncü kuvvet ve en etkili olanı ise Harp Okulu Komutanı Talat Aydemir cuntasıdır. Bu dağınık duruma MBK içindeki 14 kişinin dünyanın değişik yerlerine tayin edilmesi ile son verilmiştir³. Ancak bu şekilde komitede uyum sağlanabilmiştir (Hitay; Çetin, 2003:43-44).

İhtilalden 1.5 yıl sonra seçimler yapılabilmıştır. CHP sandıkta umduğunu bulamamış, CHP yüzde 36, AP ise yüzde 34,8 oy almıştır. Üç sağ partinin oyu yüzde 61'i bulmaktadır. Siyasî dengeler tekrar bozulmuştur. AP kuruluşundan itibaren gerek Millî Birlik Komitesi, gerek Silahlı Kuvvetler Birliği gerekse de CHP tarafından endişe ile izlenmektedir. Üstelik seçimlerde ulaşılan yüksek oy oranı ordu içindeki bazı güçlü grupların AP aleyhindeki tezini kuvvetlendirmiştir.

Ordu içinde 27 Mayıs ilkelerinin korunması gerekliliği yolunda ki bu inanç "21 Ekim Protokolü" olarak bilinen metin üzerinde karar birliği şekline dönüşmüştür (Kayalı, 2005:95-96). 25 Ekim 1961'den sonraki bir güne tehir edilmemesi istenilen yönetim el koyma planını içeren ve askeri yönetimin devamını hedef alan 21 Ekim Protokolü askerler tarafından imzalanmıştır (Cizre, 2002:55). Ortaya çıkan karara göre, CHP'nin hükümeti kurması, Gürsel'in Cumhurbaşkanı seçilmesi, Eminsuların

cezalarından Fatin Rüştü Zorlu ile Hasan Polatkan'ın cezaları 16 Eylül, Adnan Menderes'in cezası 17 Eylül 1961 günü İmralı'da infaz edilmiştir.

³ Alparslan Türkeş Yenidelhi, Orhan Kabibay Brüksel, Orhan Erkanlı Meksika, Münir Köseoğlu Stockholm, Mustafa Kaplan Lizbon, Muzaffer Karan Oslo, Şefik Yoyuyüce Kopenhag, Fazıl Akkoyunlu Kabil, Rifat Baykal Tel-aviv, Dündar Taşer Rabat, Numan Esin Madrid, İrfan Solmazzer Lahey, Muzaffer Özdağ Tokyo, Ahmet Er Libya'ya tayin edilirler.

(emekli subayların) orduya iadelerinin yapılmaması ve yassıada suçlularının affedilmemesi şartı ile anlaşma sağlanmıştır.

Talat Aydemir 27 Mayıs İhtilali'nde Kore'de vazifeli olduğu için MBK'ya girememiş bir askerdir. Döndüğünde Alparslan Türkeş'in önerisi ile Harp Okulu Komutanlığı'na getirilmiştir. Talat Aydemir, kendisinin komiteye dâhil edilememesi nedeni ile MBK'yı hiç sevmemiştir (Erkanlı, 1973:195). Siyasî gidişten de memnun değildir ve bir şeyler yapılması gerektiğini düşünmektedir.

9 Şubat günü, 54 subayın katıldığı bir toplantı 9 Şubat protokolü adı ile geçen belge imzalanır. Bu protokole göre komuta kademesi ve hava kuvvetleri ikna edilerek en geç 28 Şubat'a kadar iktidara el konulacaktır. Ordu artık ikiye ayrılmıştır. Bunlar darbeye destek veren karacılar ve denizciler ile darbe karşıtları Havacılar ve Komuta Kademesidir (Birand, Dündar ve Çaplı, 2008:57-58). Bu ordu içindeki ikililik, ilk kez askeri yönetime karşı, askeri bir ihtilal girişimlerine neden olacaktır.

9 Şubat protokol metni ile karara bağlanan havacıların ikna edilmesi olumsuz sonuçlanmıştır. Ancak ihtilal girişimini bu husus durduramamıştır. İlk defa silahlı kuvvetlerde hava ve kara birlikleri birbirlerine karşı harekete geçmektedir. Bu durumun sonlandırılması için İnönü ile Aydemir arasında pazarlık yapılır, Aydemir, yargılanmamak şartı ile duracağını haber verir (Hitay; Çetin, 2003:106). 22 Şubatçılar hakkında takibat yapılmayacağına ilişkin Başbakan İsmet İnönü ve Genel Kurmay Başkanı Cevdet Sunay'a ait yazılı metin Aydemir'e verilir. Hadiselere sünger çekilmesi en doğru hareket olarak görülmüştür.

Albay Talat Aydemir tarafından yapılan başarısız 22 Şubat ihtilal girişiminden sonra, kendisine ilgi gösteren sivillerinde desteği ile Aydemir bir ihtilal hazırlığını daha tamamlamıştır (Hitay; Çetin, 2003:125). 21 Mayıs 1963'deki başarısız bu deneme sonrasında Türk jetlerinin açtığı ateş sonucunda 8 kişi ölmüş, 21 kişi yaralanmıştır. Yapılan yargılama sonunda Talat Aydemir arkadaşı Fethi Gürcan ile birlikte ölüm cezasına çarptırılarak cezası infaz edilmiştir.

27 Mayıs Türkiye'de yeni bir devrin başlamasına neden olmuştur. Asker kendisine demokratik düzen içinde aktif bir rol biçmiştir. Bu olmadığında da siyasîleri sıkıştırmış, müdahale tehdidi altında isteklerini yerine getirtmiştir. Bunun en son örneği ise 27 nisan 2007 e-muhtırasıdır. Ancak e-muhtırada umulan amacın gerçekleştiği söylenemez.

27 Mayıs İhtilali sonrasında oluşan yeni siyasal rejim içinde, Demokrat Parti oylarının nerede toplanacağı sorunu gözleri mevcut siyasî partilerin üzerine çekmiştir. DP'nin mirasına üç parti taliptir. Osman Bölükbaş'ın Cumhuriyetçi Köylü Millet Partisi (Güler, 2003:31), Cemal Gürsel'in emri ile kurulan (Erdem, 2004:40) Ekrem Alican'ın Yeni Türkiye Partisi ve Ragıp Gümüşpala'nın Adalet Partisi.

Adalet Partisi'nin başına 27 Mayıs İhtilali'nden sonra kısa bir süre için Genel Kurmay Başkanlığına getirilmiş olan Ragıp Gümüşpala bulunmaktadır. Gümüşpala'nın müdahaleyi planlayan subay kadrosu ile bir bağlantısı olmamıştır (Demirel, 2004:31). 3 Haziran 1960 tarihinde Genel Kurmay Başkanlığına atanmasına rağmen 4 Ağustos 1960 tarihinde emekliye sevk edilmiştir. Bu yüzden MBK üyelerine kırgındır (Hitay; Çetin, 2003:59, Arcayürek, 1985:211). Bu kırgınlıkla siyasete giren Gümüşpala, İnönü gibi kendini kabul ettiren bir liderden ziyade, sembolik bir varlık olarak görülmüştür (Bektaş, 1993:154). Amaçlanan ise, asker bir genel başkan seçerek Adalet Partisi'ni ihtilalden korumaktır. Gümüşpala'nın asker kimliği, 27 Mayıs hareketine karşı intikamcı bir politika izlediği iddialarını da zayıflatmıştır. Ancak yine de 1946 Demokratları, yeni isimler ve genç kadrolar ile Adalet Partisi'nde toplanmaya başlamıştır.

1961-1964 yılları arasındaki dönem içinde Adalet Partisi örgütlenme sorunlarını çözmeye çalışırken, bir yandan da ordu kaynaklı baskıları bertaraf ederek meşrulaşma çabaları içine girmiştir. Bu dönemde parti sorunları ikincil düzeyde kalmıştır (Güler, 2003:60). Dengeye yönelik olarak yürütülen bu siyasetin nedeni süngü gölgesinde yapılmasıdır. Bu durum Gümüşpala'nın hayatını kaybetmesine kadar devam etmiştir. İyi bir insan ve değerli bir asker olarak nitelenen ve bu halin onun renksizliği olarak değerlendirilen Gümüşpala'nın bu yönü, ihtilal sonrası kritik dönemde olumlu bir rol oynamıştır (Şahoğlu, 1965:70). Gümüşpala, Parti'nin kontrolden çıkmasını engelleyici bir faktördür. Asker içindeki kımıldanmaların yoğun yaşandığı ve ilişkilerin çok önemli olduğu bu dönemde Gümüşpala'nın kişiliği bir kurtarıcı olmuştur.

İhtilal sonrası yönetime el koyan MBK seçimlere katılacak olan tüm parti yetkilileri ile 1961 Eylül ayı başında bir toplantı yapmıştır. "Yuvarlak Masa Toplantısı" adı verilen bu toplantılar ile partilere, tahriklerden kaçınmayı tenbihlemek, aksi halde alınacak olumsuz kararları açıklamaktır. Üç gün süren bu görüşmeler sonunda "Milli And" adı ile bir

protokol imzalanmıştır (Karavellioğlu, 2007:163). 21 Ekim Protokolü olarak bilinen şartların görüşülmesi için tüm siyasî parti liderleri ile tekrar toplantılar yapılmıştır. Toplantı sonunda ordu istediği tavizleri almıştır. Adalet Partisi'nin halktan aldığı desteğe rağmen ordudan gelen bu aktif tepki karşısında ki uzlaşmacı tutumu yeni bir dönemin başlangıcı olmuştur. Bir kısım tarihçiler Adalet Partisi'nin Gümüşpala ile birlikte izlediği bu politikayı "titrek muhalefet" olarak nitelendirmişlerdir.

Adalet Partisi içinde yoğunlaşan uyuşmazlıklar koalisyon hükümetinin 1 Haziran 1962 tarihinde istifa etmesi ve istifa eden 6 bakanın CHP'ye katılması ile sona ermiştir. Yaşananlardan Bilgiç ve ekibi yani "müfritler" sorumlu tutulmuştur. "Bilgiççiler" 27 Mayıs'ın intikamını almak isteyenler olarak görülmüştür (Erdem, 2004:56).

30 Kasım 1962 tarihinde yapılan Adalet Partisi'nin Birinci Büyük Kongresi'nde Genel Başkan Ragıp Gümüşpala, Teşkilat Başkanı Süleyman Demirel ve Seçim İşleri Başkanı Sadettin Bilgiç seçilmiştir. Bu kongrede Demirel, Bilgiççiler ekibinde gözükmektedir (Bilgiç, 2007:108-110). Ragıp Gümüşpala parti lideri olarak kongrede seçilmesine rağmen, desteklediği "ılımlılar"ın yerine Genel İdare Kurulu "hışımlılar"dan oluşmaktadır. Gümüşpala'nın parti içinde etkin olmadığı görülmüş, politikanın formüle edilmesinde "aşırıların" hakimiyeti söz konusu olmuştur (Bektaş, 1993:152-153, Güler, 2003:63). Parti görüşü ile partililerin aşırılıkları, liderin özellikleri ve kişiliği nezdinde dengelenmiştir.

3. ADALET PARTİSİNDE YENİ DÖNEM VE ORDU İLİŞKİLERİ

Adalet Partisi, çok sıkıntılı bir ihtilalin arkasından askeri vesayet altındaki siyaset sahnesinde yerini almıştır. Liderliği hususunda ciddi bir sorgulama geçirilmeyen ve herkesin saygı duyduğu Ragıp Gümüşpala sayesinde bu sıkıntılı günler rahat atlatılmıştır. Ancak 6 Haziran 1964 tarihinde Gümüşpala fenalaşarak hayatını kaybetmiştir. Parti başkansız kalmasına rağmen, kısmi senato seçimleri Adalet Partisi'nin galibiyeti ile sonuçlanmıştır. Adalet Partisi'ni güçlendiren şey, kitlelerin 27 Mayıs'a duydukları tepki olmuştur.

Adalet Partisi içinde, Ragıp Gümüşpala'nın ölümü ile birlikte yeni bir dönem başlamıştır. Gümüşpala'nın şahsında gerçekleşen birleştirici unsur ortadan kalkmış, parti içinde dış etkiler ile birlikte hizipleşme ve iktidar mücadelesi hız kazanmıştır. Artık tek sorun liderin seçimidir. Adalet Partisi

yeni liderini seçeceği kongreyi kasım 1964'de yapar ve böylece parti içi iktidar mücadelesi "Hışımlılar" ve "İlumlular" arasında başlar.

Sadettin Bilgiç, Demokrat Partili bir aileden gelmektedir ve ağabeyi Sait Bilgiç Yassıada'da yargılananlar arasında bulunmaktadır. Ailenin partinin kuruluşunda emeği geçmiştir. Rakibi Demirel ise Bilgiç ile kıyaslandığında ne partinin kuruluşunda yer almış, ne de sonraki dönemde partide önemli roller almıştır. Ancak parti liderliği için iş hayatına atılan ve yarım gün ODTÜ'de ders veren Demirel'e teklif gitmiştir. Demirel'in düşünülmesinde ılımluların siyasî şartları göz önüne alması etkili olmuştur. Demirel siyasal görüş olarak kendisinden daha sağda, katı ve milliyetçi mukaddesatçı olan Sadettin Bilgiç grubunun karşısında, uzlaşmacı, oldukça batıcı ve köylüye yakın barışçı kimliği ile ortaya çıkmıştır (Cizre, 2002:68). Bu özellikleri ile Demirel halka, partililere ve özellikle askere cazip gelmiştir.

Süleyman Demirel ikinci büyük kongre'de, genel başkanlık için dini ön plana çıkarmıştır. Demirel'in din ağırlıklı bir rekabet yolu seçmesi, dini kendi imgesini güçlendirmek için kullanmasından başka bir şey değildir. Kongreden sonraki Demirel'in siyasî tutumu, bu politikanın sadece o döneme ve o platforma özgü bir davranış olduğunu göstermiştir (Fincancıoğlu, 2000:49). Demirel'in ideolojilerle hiçbir ilgisi bulunmamakta, aşırı hiçbir düşüncenin içinde yer almamaktadır.

Bir çok etkili güç, Demirel'in rakibi Sadettin Bilgiç'in, intikam duygularıyla hareket ettiği ve parti içindeki aşırı milliyetçi ve İslami muhafazakar kanadın temsilcisi olduğu görüşünü paylaşmaktadır (Demirel, 2004:37). Kongre öncesi Sadettin Bilgiç'in gerici olarak bilinmesi nedeni ile ordu Bilgiç'i istememektedir. Parti içindeki milliyetçi mukaddesatçı üyelerden Mehmet Turgut, İbrahim Tekin ve Ali Naili Erdem gibi üyeler, Demirel'in muhafazakâr görünüşünü ve düşüncelerini Bilgiç'ten daha sempatik bulmuşlardı ki Demirel'i desteklemişlerdir.

Kongre başladığında ilk konuşmayı Sadettin Bilgiç yapmıştır. Bilgiç, Gümüşpala döneminde yönetimde bulunması nedeni ile bazı itham ve tenkitlere cevap vermek zorunda kalmıştır. İkinci konuşmayı Tekin Arıburun yapmıştır. Büyük kongrede en son konuşan Demirel, rakipleri hakkında olumsuz hiçbir değerlendirme yapmamış, masonluğu hususundaki iddialara cevap vermiş, orduya övgüler yağdırmıştır (Adalet

Partisi İkinci Büyük Kongresi Başkan Adaylarının Konuşmaları, 1965:8-10-25).

Kongre sonunda 1679 oydan 1072 sini Demirel, 552 sini Sadettin Bilgiç, 39'unu da Tekin Arıburun almıştır (Bektaş, 1993:153). Adalet Partisi içindeki ılımlı grubun, ordu ile ilişkilerin dengede tutulmasını istedikleri düşünüldüğünde, delegelerin Demirel'e oy vermeleri anlaşılabilir olmuştur. Delegeler askeri müdahaleden çekindiklerinden asker ile ilişkileri Demirel'in düzeltereğine inanmaktadırlar.

Kongre sonuçları da gösteriyordu ki, kongre öncesi gözde aday olan ve partinin örgütlenmesinde büyük emekleri geçen Bilgiç olmasına rağmen, partinin aydınlar gözündeki imajından ve ordu ile ilişkilerinden tedirgin olan büyük bir grup, daha ilerici yeni bir lider ihtiyacı duymuştur. DP hizbinin Demirel'i Bilgiç'e göre daha kolay idare edilebilir olarak görmüş olması kongre sonucunu etkilemiştir (Ahmad, 2007:191). Demirel'in lider olarak seçilebilmesi hiziplerin varlığı nedeniyle kolay olmamıştır. Bu nedenle "aşırıları" ve "ılımlıları" arasını dengelemeye çalışmıştır. Ordu açısından da aranan veya kabul edilen bir lider olmasında bu dengeciliğinin etkisi olmuştur (Bektaş, 1993:154). Fazlaca ılımlı görüntü sergileyen Süleyman Demirel, hem Çankaya'nın hem de askerin tercih edip desteklediği bir adaydır. Demirel, bir yandan "zik-zaklı" siyasetini devam ettirmiş, bir yandan da DP'nin devamı olduğunu söylerken MBK'nın dikkatini çekmemeye özen göstermiştir.

Bu bağlamda olmak üzere Adalet Partisi'nin ordu ile ilişkilerini iki tarihsel döneme ayırmak gerekir. Bunlardan birincisi ilk genel başkan emekli Orgeneral Rağıp Gümüşpala'nın 1964 yılında ölümüne dek süren sinme ve orduya bağlılık dönemi ve ikincisi ise 27-29 Kasım 1964 tarihinde ikinci büyük kongrede genel başkan seçilen Süleyman Demirel'in başlattığı orduyu tarafsızlaştırarak onunla yakınlaşma dönemi olarak incelenebilir.

Demirel'in parti içi demokrasi anlayışı üç ayak üzerinde durmaktadır. Birincisi kendi mutlak önderliği, herkesi mutlak bir bağlılık içinde tutma, sadakatsizliği hoşgörmeme ve hiç kimsenin önderliğe özenmesine göz yummama olduğu görülmektedir. Demirel ve takımına verilen isim "Beleşçi"dir (Akis Dergisi, 20.10.1965:6).

Bozbeyli, Demirel'e küskün ve kızgın olan tüm partililerin Sadettin Bilgiç'in evinde toplanmaya başladıklarını anlatmıştır. Kim olursa olsun

gelen herkesle Bilgiç'in özel olarak ilgilendiğini, bunu Demirel'in duyabileceği söylediğinde, Demirel'in bu şekilde kendisini dikkate almak zorunda kalacağını belirtmiştir. (Uğur, 2009:206-207). Her iki tarafında birbirini tasfiye etmeye çalıştığı bu mücadele artarak şiddetlenmiştir. Böylece Demirel'i yemin ederek destekleyenlere "Yeminliler", Bilgiç'i destekleyenlere de "Bilgiççiler" veya "Milliyetçi-İslamcılar" denmiştir (Bulut, 2007:128). Adalet Partisi yeni liderini seçmiştir. Demirel kısa süre öncesine kadar adı duyulmayan bir kişidir. Ancak geziler ve çalışmaları ile teşkilata kendini kısa sürede kabul ettirmiştir. Henüz parlamentoya girmemesine rağmen hükümeti düşürmek için muhalefette yer alan partilerle ittifak sağlayabilmiştir. Ordudaki bir kesim için Adalet Partisi'nin iktidar olmasının artık sakıncası bulunmamaktadır. Adalet Partisi çağdaş bir çizgiye oturmuştur. Demirel'in gayesi iktidardır ve 226 oyu yakaladığında hükümeti düşüreceğini söyler (Demirel, 1965:57). 13 Şubat 1965 günü yapılan oylamada kırmızılar gereken sayıya ulaşmıştır. İnönü hükümeti düşürülür. Bu düşüşten sonra İnönü bir daha hiç iktidara gelemeyecektir.

Temmuz 1965 de AP, açık bir kanun kitabının iki yanına yazılı "AP" harflerinden oluşan ambleminden vazgeçip yerine Demokrat Parti ile özdeşleşmek için azametle yürüyen bir kırat seçilmiştir. Geline bu durum Adalet Partisi ve Türk siyasî tarihi açısından en önemli kırılma noktalarından birisidir. Hem askerin muvafakati alınarak yeni bir dönemin başladığının tescili, hem de sağın kontrol altında tutulabildiği bir durumdur. Ordu ve CHP, Adalet Partisi gerçeğini içine sindirmiş veya sindirmek zorunda kalmıştır.

Adalet Partisi 240 milletvekili ile meclise girmiştir. Parti içinde güçlü bir pozisyona gelen Demirel, seçim sonuçlarından da cesaretlenerek Bilgiç ve arkadaşlarını kabine dışı bırakmıştır. Demirel, ülke sorunları ile ilgilenmek yanında siyasî olarak yenilgiye uğrattığı Sadettin Bilgiç nedeni ile oluşan bölünmüşlüğü gidermeye ve yerini sağlamlaştırmaya çalışmaktadır (Ahmad, 2007:247).

Mehmet Turgut, Demirel'e kendisine yardımcı olması için bir başbakan yardımcısı atamasını teklif ettiğinde Demirel'in "Ben yardımcı istemiyorum. Ne hükümette, ne partide, ne de başka bir yerde ikinci adam yaratmak istemiyorum" diye bağırıldığını söylemiştir (Turgut, 1991:319). Ancak Bilgiççiler hükümetin komisyonlarda ve bütçe görüşmelerinde düşeceğinden emin bulunmakla birlikte yeni bir kabine kurulmasını

zorlayacaklarını düşünmektedirler (Akis Dergisi, 20.10.1965:7). Demirel artık, 12 Mart müdahalesine kadar kesintisiz başbakan olacaktır.

Sağlık problemlerinden dolayı Cemal Gürsel'in cumhurbaşkanlığı görevi 28 Mart 1966 tarihinde meclis kararı ile sona ermiştir.

Yeni seçilecek Cumhurbaşkanı'nın askerinin saygı duyduğu, bir süre tampon görevi göreceği bir kişi olması gerekmektedir. Bunun için adaylar içinde Genel Kurmay Başkanı Cevdet Sunay uygun görülmüştür. Sunay Milli Birlik Komitesine karşı oluşan Silahlı Kuvvetler Birliği'nin başıdır ve ordu içinde ki her türlü hareketlenmeden haberi olan bir askerdir. Aydemir isyanı sırasında hükümetin yanında yer almıştır. Demirel'in kendisine yaptığı teklife Sunay "şeref sayarım" cevabını verir. (Birand, Dündar ve Çaplı, 2008:162-164). Demirel'in, sayısal olarak bir Adalet Partili bir kişiyi Cumhurbaşkanı seçtirebilme gücü varken, Genel Kurmay Başkanı'nu seçtirmesinde asker ile partisi arasındaki dengeyi devam ettirebilme ve askere yakın olma ihtiyacı bulunmaktadır.

Birinci Demirel Hükümeti'nde, dışarıda kalan Bilgiç ve arkadaşları ile Demirel arasındaki gerginlik doruğa ulaşmıştır. Artık hükümette kabine değişikliği gündeme gelmiştir. Bilgiççi grubun en iyimser tahminle 25-30 civarında oldukları, Demirelçilere göre ise 20'yi geçmediği düşünülmektedir (Akis Dergisi, 07.05.1966:9-10). Demirel ise, Bilgiç'in teklifine direnmekle birlikte, ikilik yaratmamak için Bilgiç grubunun ileri süreceği kişilerden kabineye alacağı ifade edilmektedir (Yeni İstanbul, 18.08.1966:7). Demirel, Bilgiç ve ekibinin desteği olmadan hükümeti devam ettiremeyeceğini anlamış ve kabine değişikliği öngörmüş, taviz vermek zorunda kalmıştır. Bilgiççilere önce Ticaret Bakanlığı verilmiş, daha sonra 3. Büyük Kongreye yakın bir zamanda 13 Kasım 1966 tarihinde Maliye Bakanlığı da verilmiştir.

Bilgiç öncelikle teşkilatı ele geçirmenin şart olduğunu bilmektedir. Başbakan Yardımcılığı'nda ısrar etmesinin ve Demirel'in bunu bir türlü kabul etmemesinin sebebi de budur (Akis Dergisi, 07.05.1966:10-11). Bilgiç'in Demirel'e açıktan açığa cephe alması ile durum Bilgiç aleyhine dönmüştür.

Ancak Parti içinde Bilgiççilerin etkisi azalmadığı beş ay sonraki büyük kabine değişikliği ile ortaya çıkacaktır. Demirel 1 Nisan 1967 de 6 bakanının istifasına, Bilgiç'inde arasında bulunduğu 7 bakanın atanmasına ve 3 bakanın yerlerinden oynatılmasına yol açan bir değişiklik yap-

mak zorunda kalmıştır. Ancak bu durum Demirel açısından Bilgiç'e boyun eğdirme olarak da değerlendirilebilir (Ahmad, 2007:302). Başbakan Yardımcılığından başka görev kabul etmeyen Bilgiç'in Ulaştırma Bakanlığı'nı kabul etmesi Demirel'in gücünü kabul etmesi anlamına gelmiştir.

Adalet Partisi üçüncü büyük kongresi bu gelişmeler ışığında yapılmıştır. En büyük tartışma konularından birisi de, eski Demokrat Partililerin siyasî haklarının verilmesi konusu olmuştur ve eski Demokrat Partilere siyasî hakların iadesi için çalışma kabul edilmiştir (Güler, 2003:74). Bu istek aslında, Süleyman Demirel'in liderliğine ve onun hâkimiyetine dolaylı bir saldırıdır.

4. DEMOKRATİK PARTİNİN KURULUŞU

12 Mart Müdahalesi'nin öncesinde askerın siyasal üzerindeki etkinliğini gösteren en önemli olaylardan birisi de eski Demokrat Partililerin affı ile ilgili anayasa değişikliğidir. Birçok af çıkartılmıştır ancak bu af lar eski Demokrat Partilere siyasal hakların geri verilmesine yetmemektedir. Bunun için bir anayasa değişikliği gerekmektedir. 1968 yılındaki 4. Büyük Kongre'de Süleyman Demirel, Bilgiç grubunun zorlamasıyla, eski Demokrat Partilere siyasal hakların iadesi konusunu karara bağlamıştır. 14 Mayıs 1969 tarihinde, İsmet İnönü, Celal Bayar konusunda girişimde bulunmaya karar verir ve "Kuyuya düşen adamı kurtaracağım" der (Bulut, 2007:164). Eski Demokrat Partililerin affı ile ilgili İnönü yardım edeceğini ilan eder. Mecliste 240 AP, 134 CHP oyu vardır. Arkasında en az yüzde 81,6 oranında seçmen desteği ve yüzde 80,3 oranında meclis desteği bulunmaktadır. Affın geçmesi için görünürde hiçbir engel yoktur.

Anayasa değişikliği ile ilgili mecliste görüşmeler başlamıştır. Oylamanın yapılacağı gün ordu hareketlenmiş, Genel Kurmayda toplantılar yapılmıştır. Sıkıntılı anların ardından teklif oya sunulur ve kabul edilir. Anayasa değişikliğinin Senatoda da kabulü gereklidir. Demirel, senato oylamasından önce Adalet Partisi grubunu toplayarak "siyasal hakları geri vermek görevimiz de, orduyu rencide etmemek görevimiz değil midir" (Cizre, 2002:86) diyerek komisyondan teklifin iadesini ister. Adalet Partisi'nin verdiği Demokrat Partilere af teklifi yine Adalet Partililerin oylarıyla geri çekilir. Demirel ve Adalet Partisinin ordu ile ilişkisinin en önemli taviz noktalarından birini oluşturan 14 Mayıs 1969 yasının geri alınması olayı, parti içinde muazzam bir bunalım ve bölünmenin ortaya çıkmasını sağlamıştır.

Ancak yine de Demirel, ordu faktörü nedeniyle değişikliği geçiremediklerini söyleyerek bir kez daha Demokrat Parti oylarına yönelmiştir. Halen siyasî af çıkması ümidinde olan Eski Demokrat Partililer, kalben istemeseler de şartların gereği olarak Adalet Partisi'ne destek verecekleri hissedilmektedir. Demirel af hususunu özenle savunulması gereken bir cephanelik haline getirmiştir. Her şeyden önce Demokrat Partinin devamı imajını bu şekilde korumaya çalışacaktır.

Eski Demokrat Partililer, Süleyman Demirel'i Adalet Partisi Genel Başkanı olmasından bu zamana kadar, siyasî haklarına kavuşuncaya kadar hareketi götürecektir bir emanetçi görmüşlerdir. Celal Bayar'ın liderlik için hevesli olduğu tartışılabilir, eski Demokrat Partililerin ve onların yakınlarının bir ayrıcalık beklentisi olduğu gerçektir. Ancak Demirel, 1966 üçüncü kongre ve 1968 dördüncü kongrelerde tek adamlık yönünde büyük adımlar atmamakla kalmamış, yeminliler grubu vasıtasıyla muhaliflere zor günler yaşatmıştır. Üstelik Demirel'in ustalıklarla kaçındığı eski Demokrat Partililere siyasî hakları iadesi sorunu, Bayar'ın kızı Nilüfer Gürsoy ile Neriman Ağaoğlu'nun AP'den istifası ile sonuçlanmıştır (Ahmad, 2007:304).

1969 seçimlerinde ise Adalet Partisi 256 milletvekili çıkartarak meclis çoğunluğunu ele geçirmiştir (TÜİK, 2008:28). Seçimler sonrası, parti içi muhalefetin hız kazandığı, Demirel-Bilgiç çekişmesinin artış gösterdiği dönemdir. Bilgiç, Demirel'e karşı seçimlerden sonra harekete geçme vaktinin geldiğine inanmış ve Demokratik Parti'nin çekirdeğini oluşturan Faruk Sükan ve Mehmet Turgut ile buluşmuştur (Kıvanç, 1978:8). Talat Asal, Yüksel Menderes ve İhsan Gürkan da Kasım 1969 tarihinde kurulan hükümette yer almadıkları için muhalifler grubuna katılmışlardır. Bayar'ın da desteği ve önerilerini de alan Bilgiç, kendilerine yakın kimselerin bakan olmasını planlamıştır. Demirel ise, kendisine karşı meydana gelen hareketlenmelerden her zaman haberdar olmuş ve yakından takip etmiştir.

Bilgiççilerin ilk pasif hareketi olarak, hükümet programının görüşülmesi amacı ile toplanan Adalet Partisi ortak grubuna 146 senatör ve milletvekilinin katılmaması bilinir (Güler, 2003:76). Tüm bu yaşananlar ve hizip konusunda, en baştan beri Bayar'dan direktifler alınmaktadır (Kıvanç, 1978:11). Burada Bayar belki de AP içerisinde kendi gücünü görmek istemiştir. Demirel de hizbin bu kadar güçlü

olabileceğini tahmin edememiştir. Mücadelenin başına Talat Asal ve Yüksel Menderes geçmiştir (Milliyet, 07.01.1970).

Adalet Partisi içinde birde dosyalı muhalefet dönemi başlamıştır. Ethem Kılıçoğlu'nun Aralık 1969 tarihinde başlattığı hükümete karşı muhalefet yönündeki açık girişimleri giderek tırmanmıştır (Bektaş, 1993:160, Erdem, 2004:152-153). Demirel, muhalifleri partiden veya yönetimden uzaklaştırarak yerini sağlamlaştırmak istemiştir, ancak bunun için elinde yeterli gerekçeler bulunmamaktadır. 1969'un son aylarında meydana gelen olaylarda, İstanbul'da öldürülen öğrencilerle ilgili CHP'nin gensoru önergesinin gündeme alınıp alınmaması müzakerelerinde grup sözcülerinin konuşmalarının 20'şer dakika ile sınırlandırmak istenmesi ile ilgili olarak, Bilgiççiler mecliste oturdukları halde oylamaya girmezler. Üç kez oylanır. 177'ye karşı 134 oy ile reddedilir. Bu Bilgiççilerin ikinci aktif eylemidir. Demirel parti içindeki huzursuzlukların üzerine gitmesinin ve ihraç mekanizmasının çalıştırılmasının gerektiğini düşünmeye başlamıştır. Demirel ile Bilgiççiler arasında mücadele artık geri dönülmez hal almıştır. Her iki tarafta elindeki imkânları sonuna kadar kullanmaya kararlı görünmektedir.

Demirel hükümet içinde yeni dönemde gerekli koordinasyonu sağlamak ve uyum içinde çalışabilecek bir bakanlar kurulu ihtiyacına cevap verebilmek için kurulunun tamamını kendine yakın kişilerden oluşturmuştur. Demirel, bir taraftan Bilgiççileri pasif görevlerle etkinliklerini yitirmelerini sağlamayı denemiş, bir taraftan da ihraç mekanizmasını çalıştırarak partiden uzaklaştırmaya çalışmıştır. Sadettin Bilgiç, Yüksel Menderes, Talat Asal, Cevat Önder ve Ali Naili Erdem, Ethem Kılıçoğlu ve Cevat Önder gibi isimlerin ihracını öngören disiplin kararlarını protesto etmek amacıyla, 6 Ocak 1970 tarihinde konunun tartışıldığı toplantı salonunu terk etmeleri ile bunalım dışsallaşmıştır. Erzurum Milletvekili Cevat Önder, yaptığı basın açıklamasında, huzursuzluğun sorumlusunun Demirel'in tutum ve davranışları olduğunu belirtmiş, AP'yi ikiye bölen Demirel'in ihracının gerekli olduğunu söylemiştir (Milliyet, 07.01.1970:11).

Bilgiççilerin yeminliler ile mücadelesinde ortaya atılan fikirlerden, büyük kongre öncesi tabanın ele geçirilmesi olarak beliren fikre, zamanla farklı fikirler de eklenmiştir. Bunlardan birisi bölünmedir. Bir grup, mücadelenin ayrı bir parti çatısı altında devam ettirilmesi

düşüncesindedirler. İkincisi ise Demirel ve arkadaşlarının uyarılmasıdır. Yani bölünmedense mücadelenin parti içerisinde sürdürülmesi şeklindedir. Demirel'e verilen 72'ler muhtırasının temel fikri başlangıcı bu şekilde oluşmuştur (Kıvanç, 1978:20).

Ocak ayında bazı AP'li üyelerin Haysiyet Divanı'na sevk edilmeleri ve hizipleşmenin artık önüne geçilemez hale gelmesi sonucu, 72 milletvekili tarafından imzalanan muhtıra, 17 Ocak 1970 tarihinde Başbakanlığa götürülerek teslim edilir (72'ler Hareketi ve Demokratik Parti, 1971:16). Demirel'in şahsına yönelik eleştirileri de içeren muhtıra, ihraçlar konusuna da değinmiş, bu konudaki eleştirilerini parlamento içi ve parlamento dışı olmak üzere iki ayrı grupta toplamıştır (72'ler Hareketi ve Demokratik Parti, 1971:16). Ali Naili Erdem'e göre 72'ler muhtırası bir başkaldırı değildir. Sadece parti içi demokrasinin işlemesi için bir uyarıdır (Erdem, 2004:157). Kıvanç'a (1978:20-21) göre ise muhtıranın amacı Demirel karşısında bulunan muhalif duvarın güçlenmesini ve sayısının artırılmasını sağlama düşüncesidir.

Demirel ve ekibi parti içerisinde bulunan muhalefetin bu kadar güçlü olabileceklerini tahmin edememişlerdir. Muhtıra ile parti içindeki huzursuzluklar ve bölünme açıkça su yüzüne çıkmıştır. Adalet Partisi Başkanlık Divanı muhtıra ile ilgili cevap vermemeyi kararlaştırmış, Demirel "Biz muhtıra ile iş görmeyiz" demiştir (Bulut, 2007:145). Bilgiççiler yönünden artık mücadele kesindir ve hedef Demirel olarak belirlenir.

Adalet Partisi içindeki, Süleyman Demirel'i destekleyenlerin oluşturduğu "Yeminliler" ve Sadettin Bilgiç'i destekleyenlerin oluşturduğu "Bilgiççiler" olarak adlandırılan iki guruptan "yeminliler" üstünlük sağlamışlardır. 1970 bunalımında kabine tümüyle yeminlilerden oluşmasına rağmen, Ticaret Bakanı'nın sağlık durumu nedeni ile istifası dışında herhangi bir revizyon yaşanmamıştır (Güler, 2003:77). İki yol bulunmaktadır. Biri, bütçede kırmızı oy kullanmak, diğeri ise mecliste gensoru önergesi ile hükümeti düşürmektir.

72'ler muhtırası ile birlikte mücadele geri dönülmez bir şekilde başlamıştır. 11 Şubat 1970 günü bütçe oylaması vardır ve muhalefetin gücü belli olacaktır. 1971 yılı bütçesine 224 kırmızı oy verilmiştir. Partiden ihraç edilen 5 kişi ile birlikte Adalet Partisinde toplam 46 kişi red oyu verir. Demirel'in oyları ise 214 de kalmıştır. Demirel kendi

partisinden aldığı olumsuz oylar nedeni ile oldukça zor duruma düşmüştür. Türk siyasî hayatında ilk defa görülen bir partinin bütçe programının yine kendi parti mensuplarınca reddedilmesi olayı, liderin parti üzerindeki kontrolünün azaldığına işaret etmektedir. 41'lerin hazırladığı deklarasyonda Demirel'in parti içinde tek adam hakimiyeti kurduğu ileri sürülmüş, Süleyman Demirel'den başka bir siyasînin hükümeti kurması önerilmiştir (72'ler Hareketi ve Demokratik Parti, 1971:40).

Kırmızı oy sonrası durum Demirel'in aleyhine dönmüştür. Bayar'ın desteğinde yeni bir parti kurulacağı iddiası yavaş yavaş ortaya atılmaya başlanır (Kıvanç, 1978:34-35). Parti tabanının Bayar'ın desteklediği bir partiyi destekleyeceği düşünülmektedir. Demirel ise istifa etmiştir ancak hükümeti kurma görevi tekrar kendisine verilmiştir. Muhalifler bu durum karşısında büyük hayal kırıklığına uğramışlardır.

Yeni hükümeti de geçiş dönemi olarak değerlendirerek eski hükümeti aynen ilan etmekte çözümü bulur. Güvenoyu için 226 oya ihtiyacı olan Demirel, 41'ler konusunda yapılabilecek şeyleri de değerlendirip muhalifleri ikna etmeyi planlar. 41'lerden bir kısım milletvekilinin hükümete oy vereceği garantisini alır. Demirel'in yeni hükümeti meclisten güvenoyu ister. Bu arada 41'ler ortak hareket etme imkanı bulamamış, 43 imzalı bir deklarasyon ile güven oylamalarına katılmama kararını yayınlamalarına karşın 4 milletvekili oylamaya katılarak beyaz oy kullanmışlardır (Güler, 2003:78).

5 Mart 1970 günü yapılacak güven oylamasından önce kırmızı oy verenler ihraç edilecek ama meclis aritmetiğinin bozulmasına sebebiyet vermemek ve kurulacak hükümetin güvenoyu almama ihtimali dikkate alınarak bir denge politikası izlenecektir (Güler, 2003:78). 12 Mart 1970 tarihinde toplanan Adalet Partisi müşterek haysiyet divanı 3 milletvekiline ihtar 7 sine geçici ihraç cezası vermiştir. 13 Mart'ta divan içlerinde Yüksel Menderes'in de bulunduğu 10 milletvekilini bir ay süre ile partiden ihraç etmiştir (Kıvanç, 1978:38-39). Demirel muhaliflerin örgütteki üyelerini zararsız hale getirmeyi başararak kendisine tam anlamıyla bağımlı bir örgüt oluşturma çabasında başarılı olmuştur.

Ancak Demirel "dosyalı muhalefet" olarak adlandırılan hareketle karşılaşacaktır. Hükümete karşı oy kullanmış olan 41 muhalif milletvekili Demirel'i yıpratma kampanyası başlatmışlardır. Bu muhalif

grup Demirel ve çevresindekileri, Adalet Partisi'ni bir menfaat şirketi haline getirmek, kardeşlerine geniş krediler temin etmek ve rüşvet olaylarına karışmakla suçlamıştır. Parti içi muhalefetin başlattığı rüşvet ve nüfuz kullanma suçlamalarına karşı Demirel'in yanıtı, Adalet Partili 26 milletvekili ve senatörün partiden çıkarılmasıdır.

Bilgiççiler, parti içinde Demirel ile mücadelelerinde başarısız olmuşlardır. Gücü elinde bulunduran Demirel ise, her geçen gün yerini kuvvetlendirmektedir. Soruşturma hazırlık komisyonunun görev süresinin uzatılması oylamasına iştirak edilmediği gerekçesi ile haysiyet divanına gönderilen milletvekillerinin Adalet Partisi'nden ilişkilerinin kesildiği bildirilir.

Adalet Partisi'nde parti içi demokrasi tıkanmış, herkes bir diğerine göre hain ilan edilmiştir. Parti çalışmalarından şikâyetçi olanlar, Demirel muhalifi olarak görülmüştür. 1970'in ortalarına gelindiğinde hizip açısından durum beklenenden çok daha kötüdür. Adalet Partisi'nden ihraç edilenlerin sayısı 31 olmuştur. Onlar için yeni bir parti kurmaktan başka çare de görünmemektedir. Bu kurulacak yeni partinin destekçileri arasında Celal Bayar da bulunmaktadır.

Hasan Korkmazcan'a göre⁴ 27 Mayıs Darbesi sonrasında bir kitlesel oluşum halinde iktidara yürüyen Adalet Partisi mevcut duruma uymayan bir istikamete yönelmiş, tabanda da ideolojik arayışlara yönelen kitlelerin kopmasına neden olarak, TBMM kadrosundan Demokratik Parti'nin doğmasına yol açmıştır. (Bulut, 2007:152). Demokratik Partililer kendilerini, Adalet Partisi'nden mağdur olarak ayrılan, kendisine haksızlık edildiğini söyleyen insanlar topluluğu olarak nitelendirmişlerdir.

Ordu ile ilişkiler ve ortaya çıkan parti içi bölünme sonrası, kesin ihracına karar verilenler, geçici ihraca tabi tutulanlar, istifalar, Bilgiççileri artık yeni bir partinin kurulma düşüncesinde birleştirmiştir. Öncelikle partinin güçlü olabilmesi için bir lidere ihtiyacı bulunmaktadır. Liderler arasında Yüksel Menderes, Sadettin Bilgiç ve Ferruh Bozbeyleli'nin adları geçmektedir. Kamuoyunda da hareket Bilgiççiler hareketi olarak gösterilip yorumlanmasına rağmen liderlik özellikleri yönünden Sadettin Bilgiç eksik gözükmemektedir. Bilgiç de liderlik için istekli görünmemekte, Ferruh

⁴ Hasan Korkmazcan ile yapılan 08.03.2005 tarihli mülakat. bkznz. (Bulut, 2007:152)

Bozbeylî'nin liderliği için ortam hazırladığını söylemektedir (Bilgiç, 2007:223).

Kendisini siyasete kamçıl原因 olayın Yassıada olduğunu söyleyen ve genç bir avukat iken Yassıada mahkûmlarının avukatı olarak Demokrat Parti'nin misyonunu omuzlayarak Adalet Partisi saflarında yerini alan Bozbeylî (Uğur, 2009:8-113), bu yeni parti için büyük bir şans olarak görülür. Bunun için nedenler vardır. Meclis başkanlığı süresince iyi puan almış, düzgün bir geçmişi olan bir kişidir. O güne dek Adalet Partisi içindeki çekişmenin dışında da kendisini tutabilmiştir. Basında ilgi göstermektedir. Önce Millet Meclisi Başkanlığı'ndan, daha sonrada Adalet Partisi'nden istifa etmiştir.

Bozbeylî'nin istifası ile birlikte Sadettin Bilgiç, Faruk Sükan, Talat Asal, Mehmet Turgut, Cevat Önder ve Ömer Hocaoğlu'ndan oluşan bir icra komitesi kurulmuş ve komitenin başkanlığına Ferruh Bozbeylî getirilmiştir. Partinin ismi Yüksel Menderes'in teklifi üzerine kabul edilmiş, amblemi ise avuç içi görünen el işareti şeklinde yapılmıştır (Uğur, 2009:359). Parti ambleminin şekli itibari ile Demirel'e mesaj vermektedir. "Dur" işareti ifade eden bu sembol manidardır.

İcra komitesi çalışmalarını 18 Aralık 1970 tarihinde tamamlar ve İçişleri Bakanlığı'na Demokratik Parti adı ve 69 kurucu üye ile birlikte kuruluş beyannamesi verir (72'ler Hareketi ve Demokratik Parti, 1971:88). Eski Demokrat Partililerin özellikle Celal Bayar'ın büyük destek verdiği Demokratik Parti, Adalet Partisinden farklı bir görüş ile ortaya çıkmamıştır. Ferruh Bozbeylî'nin Genel Başkanlığı dönemindeki Demokratik Partiye mensup yöneticilerin tecrübeleri, teşkilatı tanınmaları ve propagandayı bilmeleri bir avantaj olarak görülmektedir. Ancak Adalet Partisi'nden sorunlu bir şekilde ayrılarak yeni bir parti kuran Bilgiççilerin, bir yandan Adalet Partisi'nin takibi, bir yandan da askerın gözlerinin üzerinde olması nedeni ile muhalefeti ve siyaset yapmalarının zor olacağı anlaşılmaktadır. Lider partisinden ziyade, çok başlı bir görüntü çizen bir partidir.

5. 12 MART MÜDAHALESİ

Özgürlük anayasası olarak anılan 1961 Anayasası ile bir anda siyasî ve sosyal haklar kazanan toplum, bu haklarını hızla kullanmaya başlamıştır. Yeni anayasanın vermiş olduğu örgütlenme ve sendikalaşma hakları

işçilere sınırlı da olsa politikaya katılma imkanı vermiştir. Ancak 12 Mart Müdahalesine giden süreçte, olayların değerlendirmesi yapılırken, sadece 1961 Anayasası değil, dünyada meydana gelen toplumsal gelişmeler ve oluşumların ortaya çıkardığı dinamiklerin de değerlendirilmesi gerekir. İşçi mitingleri başlamış, yürüyüşler yapılmış, sendikalar, partiler, üniversiteler haklarını sokakta arar olmuş ve dünyada bir gençlik hareketi başlamıştır. İşsizlik büyümüş, gençler meydanlara yığılmış, üniversiteler işgal edilmiş, gençler iktidara kafa tutabilmiştir (Birand, DüNDAR ve Çaplı, 2008:175-177).

1967'den beri siyasal hayatta kendini gösteren parlamento dışı muhalefette ve kitle hareketlerinde aktif olan DİSK ve Türkiye Öğretmenler Sendikası (TÖS) sol hareketlere ve eylemlere verdikleri destekle siyasal mücadelede etkili olmuştur (Dursun, 2003:27). Türkiye'nin emperyalizmden kurtulması için yeni bir kurtuluş savaşı düşüncesi gençler arasında yaygınlaşmış, Dev-Genç gibi örgütler, gençleri radikalleştirmiştir. Bu gençler 16 Şubat 1969 tarihinde Amerikan 6. filosunu olaylı karşılamıştır. Amerikan askerleri bu gençler tarafından denize atılmıştır (Birand, DüNDAR ve Çaplı, 2008:176-180). 6. Filonun gelişiyile tırmanan gerginlikler 12 Marta kadar toplumdaki endişeleri artırmıştır.

Türk demokrasi tarihinde en önemli sorunlardan birisi ordu-iktidar dengesinin nasıl sağlanacağı meselesidir. Özellikle 27 Mayıs'tan sonra 22 Şubat ve 21 Mayıs müdahale girişimleri, sivil idare olmasa dahi asker tarafından zorlukla önlenebilmiştir. İhtilal öncesinde başlayan, ihtilal sonrasında başka unsurlarla tekrar ortaya çıkan birçok cunta vari teşkilatlanma, 12 Mart'a yaklaşırken çalışmalarını hızlandırmıştır.

27 Mayıs sonrası süreçte bir kısım askere göre, ihtilal başarıya ulaşmamıştır. Onlara göre bunun tek nedeni fikri bir hazırlığın bulunmaması ve detayların iyi değerlendirilmeyişidir. Zaten 14'lerin tasfiyesi de bu düşüncenin sonucudur. Aynı hataya düşmemek için ihtilal öncesi yapılması gerekli olduğu düşünülen işte bu teorik hazırlık Doğan Avcıoğlu'nun Devrim Gazetesi tarafından ve yazarları İlhan Selçuk, İlhami Soysal, Hasan Cemal, Uluç Gürkan gibi kişiler tarafından yerine getirilecektir. Özellikle Türkiye'nin Düzeni adlı bir kitap askeriyede elden ele dolaşmış, bir referans kitabı itibarı görmüştür (Dursun, 2003:31). Başta Yön ve Devrim Dergisi çevresinde toplanan aydınlar, gençlik ve ordu mensuplarından oluşan zinde güçlere dayanmaktadır.

Zinde güçler diye tabir edilen parlamento dışı muhalefet hareketini, askerler, sivil bürokratlar, aydınlar, işçiler, gençler, köylüler oluşturmuştur. Aydınlar, siyasetteki aktif rol oynayacak kurumun ordu olduğunu ve hızlı atılımın bu kurum ile yapılabileceğini düşünmüştür. Gerilim hızla artarken sivil aydınlar, asker kesiminin felsefi düşünce yapısını belli ölçüde şekillendirmeye çalışacaktır (Kayalı, 2005:136). Bunun içinde hep birlikte bir anayasa⁵ dahi hazırlamışlardır (Gürkan, 1986:231). Bu dönemde üniversiteler, sendikalar ve çeşitli fikir klüpleri eylemden yana tavır koymuşlardır. Devletten ve hükümetten umudunu kesenler komitecilğe yönelmiştir.

Müdahale fikrine temkinli yaklaşan ve çok tehlikeli gören Genelkurmay Başkanı Tağmaç, orduyu hiç karıştırmadan sorunu halletmek istemiştir. Buna karşılık Gürler ve Batur ikilisi ordunun müdahale etmesi gerektiğini düşünmüşlerdir (Birand, Dünder ve Çaplı, 2008:220). Gürler ve Batur'a göre hükümet değil, mecliste değişmelidir (Bulut, 2007:68). Batur'a (1985:182) göre Süleyman Demirel, Adnan Menderes'e, Genel Kurmay Başkanı Orgeneral Tağmaç da 27 Mayıs öncesinin Genel Kurmay Başkanı Orgeneral Rüştü Erdelhun'un durumuna düşmek istemektedir. Bu nedenledir ki, asker ikiye bölünmüşlük görüntüsü verir. Bir yanda ciddi bir ihtilal isteyen askerler, bir yanda da olacakların seyrini kestiremeyerek ihtilalin önüne geçmek isteyen askerler vardır. Tağmaç, yapılacak bir şey varsa emir-komuta zinciri içinde yapılmasını sağlamaya çalışacaktır.

Silahlı kuvvetlerde tansiyon yükselmekte, ordu ve kolordu komutanları bir bahane bularak Ankara'ya akın etmektedirler. Müdahale tarihi olarak komutanların toplanmasından bir gün öncesi yani 9 Mart'ta yapılacağı düşünülmektedir. Tüm hazırlıklar ona göre yapılmıştır.

Toplantıda Gürler ve Batur ikilisi ile birlikte, cuntanın beyni sayılan Celil Gürkan da vardır. Gürler, daha önce kendisine dinlettirilen ve kendisinin de devrilebileceğini anlatan cunta kasetleri nedeni ile tereddüt içindedir. Celil Gürkan'a (1986:251) göre Gürler toplantıyı karar almadan sona erdirmeyi istemektedir. Muhsin Batur, Faruk Gürler'in orada "Em-

⁵ Bu anayasa metni, 12 Mart sonrası cuntasal oluşumlar içine girdiği belirtilerek emekliye sevk edilen Kara Kuvvetleri Komutanı, Plan ve Prensipler Daire Başkanı Celil Gürkan tarafından "Türkiye Cumhuriyeti Devrim Anayasası" başlığı altında tam metin olarak yayınlamıştır.

rediyorum, bu hareketleri durduracaksınız” dediğini söyleyecektir (Batur, 1985:276). Gürler vazgeçmiş, cunta bu planında başarısız olmuştur. Bu toplantıda ihtilalin lideri görünen Gürler çekimser davranmış, kararı ertesi güne bırakarak tüm dengeleri alt üst etmiştir.

Komuta konseyince verilen karar gereği müdahalenin şekli muhtıra olacaktır. Hazırlanan iki sayfalık muhtıra metni üzerinde Muhsin Batur tarafından, Faruk Gürler ve Celal Eyiceoğlu’nun yardımı ile son düzeltmeler yapılır (1985:296). Cumhurbaşkanı Sunay saf dışı edilmiştir ve 12 Marta direnememiştir.

12 Mart 1971 günü, Genel Kurmay Başkanı Memduh Tağmaç başta olmak üzere, üç kuvvet komutanının imzasını taşıyan muhtıra hükümete verilir. Ayrıca TRT radyolarından saat 13,00 de tüm ülkeye duyurulur. Muhtıranın birinci maddesinde Türkiye’nin içinde bulunduğu durum anlatılmış, ikinci maddesinde yapılması gerekli olanlar yüzeysel olarak açıklanmış, üçüncü maddede ise silahlı kuvvetlerin kanunların kendisine vermiş olduğu “Türkiye Cumhuriyeti’ni korumak ve kollamak görevi”ni yerine getirerek, idareyi doğrudan doğruya üzerine alacağı belirtilmiştir (Millet Meclisi Tutanaklar Dergisi, 12.03.1971:286).

Böylece Türk siyasî tarihinin ikinci müdahalesi gerçekleşmiştir. Muhtıra, Demirel çekilmezse askerın yönetime el koyacağını söylemektedir. Saat 17,20 de hükümetin istifa haberi ile muhtıracılar dağılacaktır (Batur, 1985:297). Daha önce izlediği tavizkâr politikanın yarattığı bir iyimserlik havası içinde bulunan hükümet; ordunun ve Cumhurbaşkanı’nın arkasında bulunduğunu düşünmüştür.

Muhtıranın anayasaya aykırı olduğunu öne sürerek karşı çıkan ilk parti Demokratik Parti’dir. Demokratik Parti Milletvekili Hasan Korkmazcan, meclisin muhatap olmadığını söylemiş, yine Demokratik Parti Milletvekili Yüksel Menderes muhatabın başbakan olduğunu açıklamıştır (Millet Meclisi Tutanaklar Dergisi, 12.03.1971:236). Demokratik Partililer o günlerde Demirel Hükümeti ile ciddi bir mücadele içinde olmalarına rağmen, Demirel’i parlamento içerisinde demokratik ilkelerle düşürülmesi tezini benimsediklerini söylemektedirler. 17 Mart 1971 tarihinde Demokratik Parti Divan Tebliğinde “bu hükümet gitmeliydi, fakat bu şekilde gitmemeliydi” demişlerdir (72’ler Hareketi ve Demokratik Parti, 1971:158). Zaten Demokratik Parti’nin Adalet Partisi ile sorunu yoktur. Tüm sorun Demirel üzerinde toplanmıştır. Demirel’in Adalet

Partisi'nin liderliğinden ayrılması halinde Demokratik Partinin tekrar Adalet Partisine katılması düşünülmektedir.

12 Mart Muhtırası verildiği tarihlerde, memlekette anarşi vardır. Yapılması düşünülen reformlar ile sokaktaki kavganın biteceği düşünülmüştür. Ancak beklenen olmamıştır. Sokak, müdahale karşısında tepkisini düşürmemiş, olaylar gittikçe artmıştır. Başbakan Nihat Erim'in kurduğu hükümet bekleneni verememiştir.

Ülkede yaşanan olaylara ilaveten 9 Mart örgütlenişini dışarı sızdırmakla suçlanan, General Atıf Erçikan'ın evi 11 nisanda bombalanınca Başbakan Nihat Erim, "tedbirler Balyoz gibi kafalarına inecektir" diyecek ve sıkıyönetimi ilan ettirecektir (Erim, 2005:220-221). Bu nedenle o dönemde anarşi ve teröre karşı yürütülen harekate "Balyoz Harekatı" denilmiştir. Bu harekât muhtıraya destek veren radikal solcuların, aydınların ve toplumsal örgütlerin hükümetten desteklerini çekmelerine ve muhalefete geçmelerine yol açmıştır. Doğu, güneydoğu ve bütün batı büyük şehirleri sıkıyönetim içine dâhil edilmiştir. Ülkede 985 tüfek, 35 makineli tabanca, 1245 tabanca, 1321 dinamit lokumu, 137 molotof kokteyli, 524.328 mermi, 56 telsiz, 5 elektronik cihaz ve 19 adet çeşitli savaş malzemesi ele geçirilir (Erim, 2005:450). Yargılamalar yapılmış, dönemin en ünlülerinden Deniz Gezmiş, Hüseyin İnan ve Yusuf Aslan'ın idamına karar verilmiştir.

12 Mart'a en şansız giren parti, üç ay önce kurulan Demokratik Partidir. Demokratik Parti'nin tek şanssızlığı 12 Mart Muhtırası değildir. Sıkıyönetim, mahalli seçimlerin ertelenmesi, yayın yasakları ve partinin manevi dayanaklarından birisi olan Yüksel Menderes'in hazin ölümü ortaya çıkan gelişmelerdir (Kıvanç, 1978:80-82). Partinin demokrasi ile ilk tanışması sorunlu başlamıştır. Demokratik Parti rejimle iş birliğini hep reddetmiştir. Sağdaki muhalefet rolünü tek başına oynamıştır (Ahmad, 2007:394). Adalet Partisi beklentilerin aksine 12 Mart'tan güçlenerek çıkmıştır. 12 Mart ile de Demokratik Parti'nin ilerlemesi durmuştur. Bozbeyli 12 Mart ile birlikte demokrasinin devam edip etmeyeceği kaygıları içinde insanların partiyi terk ettiklerini, teşkilatın bile tereddütler içine girdiğini söyleyecektir (Bozbeyli, 2000:15). Mevcut şartlar ve siyasal toplantıların yapılamamış olması Demokratik Parti'nin içe dönük politika izlemesine neden olmuştur.

Artık partiler seçime gitmek ve olağanüstü bu durumun kalkmasını istemektedir. Sıkıntılı bu dönem içinde 1973 seçimlerine gelinmiştir. Partiler seçim öncesi propaganda amacı ile önemli isimlerini seçim bölgelerine göndermeye başlamıştır. Demokratik Parti'nin önemli ismi ise Celal Bayar'dır. Bayar açıkça Adalet Partisi'nin karşısına geçmiştir. Kongrelerde ve gittiği yerlerde Demokratik Parti'ye oy vermelerini söylemektedir (Bulut, 2007:324). Celal Bayar ve kendisiyle irtibatları devam eden Demokrat Partili bakan ve milletvekilleri 73 seçimleri boyunca Demokratik Parti'ye yardım etmiştir. Siyasî hakların iadesi ile ilgili 1969 yılında ki anayasa değişikliği meselesi, Demokratik Partinin kullandığı en büyük propagandalardan birisi olmuştur.

Bozbeyli seçim öncesi basından şikâyet etmektedir. Seçime çok kısa bir süre kalmasına rağmen, Demokratik Parti ile ilgili haberler gazetelerde yeteri kadar yer almamaktadır. Sadece CHP veya solu destekleyen bazı yayın organlarının arada sırada Demokratik Parti'ye yer verdiği görülür (Kıvanç, 1978:98). Demokratik Parti eski Demokrat Partililerin kendilerine verdiği desteğe rağmen, kendisini halka tam olarak anlatamamaktadır.

Seçim öncesi aynı tabandan beslenecek başka siyasî partilerde kurulmuştur. Sadettin Bilgiç, bunlardan birisini kuracak olan Necmettin Erbakan ile görüşerek Demokratik Parti ile birleşmesini sağlamak için temaslarda bulunmuştur (Bilgiç, 2007:187-188). Ancak başarılı olamayan bu girişimler, iki partinin ayrı ayrı seçimlere girmesi ile sonuçlanmıştır.

Seçimler yapılmış, sonuçlar kimseyi tatmin etmemiştir. Meclise CHP 185, AP 149, DP 45, MSP 48, CGP 13 ve MHP 3 milletvekili sokabilmiştir (TÜİK, 2008:28).

1973 seçimleri Türkiye'de yeni bir iktidar alternatifinin belirlediği seçim olmuş, 12 Mart'tan önce kurulan Demokrat Parti ve Milli Selamet Partisi (MSP) ile CHP'ye matematiksel olarak koalisyon yapma imkânı sağlamıştır. Hükümet kurma çalışmaları içinde artık Adalet Partisi'ne ihtiyaç yoktur. Milli Selamet Partisi'nin programı CHP'liler tarafından detaylı bir şekilde araştırılmakta, bu parti ile hükümet olunup olunamayacağı hususu değerlendirilmektedir. Demokratik Parti ise sağ iktidar fırsatını kaybetmek istememektedir. CHP-MSP, CHP-DP ihtimalleri de vardır. Buna Cumhuriyetçi Güven Partisi (CGP) de eklenebilir veya destekleyebilir durumdadır. Bu nedenledir ki Bozbeyli Demirel'siz bir sağ koalisyon yapılmasında ısrar eder (Bozbeyli, 1976:206).

Birçok hükümet kurma çalışmaları başarısızlıkla sonuçlanmıştır. Akın Kıvanç dönem ile ilgili Bozbeyli hakkında şunları söyler. “Aslında Bozbeyli sürekli ileriye öngörmekte ama bir tek Demirel düşmanlığından kurtulamadığı için söylediği sözler boşlukta kaybolmaktadır” der (Kıvanç, 1978:102). Buna birde Bozbeyli’nin Bayar düşmanlığı eklenmiştir. 1973 seçimlerinden önce, Adana ilinde seçim gezisinde Bilgiç, Bozbeyli’nin Bayar’a gösterilen ilgiden tedirgin olduğunu ve parti genel başkanının kendisinin olduğunu söyleyerek tepki gösterdiğini anlatmıştır (Bilgiç, 2007:237).

Sağ partilerin kişisel veya siyasal nedenlerle bir araya gelememeleri nedeniyle, seçim sonuçlarının açıklanmasından sonra 100 günü aşan bir süre hükümet bunalımı yaşanmıştır (<http://www.aof.anadolu.edu.tr/kitap/IOLTP/1269/unite07.pdf>). Demirel muhalefet görevine razı olmuştur. Sonunda CHP ve MSP arasında kurulan koalisyon uyumlu olduklarından değil, tarafların iktidara gelmeyi çok istediklerinden gerçekleşmiştir. CHP MSP koalisyon hükümeti 25 Ocak 1974’de kurulur. Demokratik Parti’ye göre Demirel yenilmiştir. Hükümeti de elinden kaptırıştır. Demirel unsuru yüzünden kurulabilecek olan AP-DP hükümeti kurulamamıştır.

CHP ve MSP arasında kurulan koalisyon her iki tarafında beklentilerine cevap verememiştir. Bu koalisyonun imdadına Kıbrıs Harekâtı yetişir. Siyasal kırınlıklar bir süre kenara itilir. Türk kamuoyu bir bütün haline gelmiş, CHP lideri Bülent Ecevit’e büyük prestij sağlamıştır. Ancak bu barış ortamı fazla devam etmemiş, Ecevit’in yurt dışı gezisi sırasında kendisine vekâleten (Başbakan Yardımcısı Necmettin Erbakan haricinde) bir devlet bakanını görevlendirmesi ile koalisyon bozulmuştur.

Bülent Ecevit bu prestiji lehine çevirebilmek için erken seçim düşünmektedir (Cizre, 2002:128). Nasıl bir hükümet kurulacağı hesabı yapılmadan verilen bu istifa yeni bir krizin başlangıcı olmuştur. Bozulan CHP-MSP koalisyonu ile ilgili Ferruh Bozbeyli, Demokratik Parti’nin Halk Parti ile erken seçim hususunda anlaşmaya hazır parti gözüktüğü için koalisyonun bozulduğu suçlamalarına maruz kalmıştır. Ecevit ise, yeni hükümet kurulana kadar gelenek gereği bir süre hükümette kalacağını, ancak hükümet kurulmasa bile bakanlıkları boşaltacağını söyleyerek meclisi erken seçime zorlamak istemiştir (Fincancıoğlu, 2000:130).

Demokratik Parti'nin kuruluşundan beri ilk defa hükümet olma fırsatı ele geçmiş, Demokratik Parti'nin geleceği açısından bir dönüm noktası olabilecek bir sürece girilmiştir. 25 Eylül 1975 tarihinde Ecevit aralıkta seçim koşuluyla Bozbeyli'ye ortaklık önermektedir. Demokratik Parti hiç değilse 5-6 ay hükümet olmayı ve seçim öncesi hazırlık için süre kazanmayı düşündüklerinden haziran ayına açık kapı bırakarak evet demeyi uygun görür (Kıvanç, 1978:114). Bozbeyli sadece 1975 Ekimindeki Senato seçimlerine kadar ertelenecek seçimlerde, halkın huzuruna niçin CHP ile hükümet kurduklarını açıklayabileceklerini söyleyerek süre kazanmak istemiştir (Uğur, 2009:364). Ecevit ne kadar çabuk erken seçim istiyorsa Bozbeyli'de o kadar uzun hükümette kalmayı tasarlamaktadır.

Öbür tarafta Demirel bir sağ koalisyon için gerekli ortamı tamamlamıştır. Celal Bayar, Demokratik Parti içinde kendi ile birlikte hareket eden grubu yönlendirerek Adalet Partisi'nin kuracağı yeni hükümete oy vermeye ikna eder (Bozdağ, 2005:168). Demokratik Parti istemese de bu parti içinden en az 25 kişinin Demirel'in başbakanlığında kurulacak olan hükümete güvenoyu vereceği düşünülmektedir. CGP ilk olumlu cevabı veren parti olur. Bozbeyli Partisi'ne güvenememektedir. Ancak daha önceki katı tutumu nedeni ile geri dönüşte yapamamaktadır.

En büyük hasmı olan İnönü ile barışan Bayar, daha büyük hedefler için şahsi hislerine gem vurarak Demirel ile de barışması beklenir (Devir Dergisi, 06.05.1974:16). Uzun zamandır görüşmek isteyen Demirel ile Bayar bir araya gelmiştir. Mutabakat içinde oldukları anlaşılacak ikili, yeni siyasi koalisyonu sağlamışlardır (Kemal, 1980:56). Anahtar artık Bayar ve Bilgiçtir. DP ikiye bölünmüştür. Taban ele geçen fırsatın değerlendirilmesini ve hükümet olunmasını istemektedir. Tavan ise sıkıntılıdır. Demirel'e göre sağlam 221 oyu vardır ve oyunu artırmak için çalışmaya hızla devam etmektedir.

Bu süreçte Sadettin Bilgiç, Mutlu Menderes ve Nilüfer Gürsoy'un da aralarında bulunduğu 10 partilinin istifa etmeleri Demokratik Parti için sonun başlangıcı olmuştur. Demirel hesap yapmakta ve tek tek güvenoyu için kulis faaliyetlerinde bulunmaktadır. Mecliste son durum CHP 189 AP 150 MSP 48 DP 31 CGP 9 MHP 3 TBP 1 Bağımsızların 16 sandalyesi vardır. Adalet Partisi, Milli Selamet Partisi, Cumhuriyetçi Güven Partisi ve Milliyetçi Hareket Partisi'nden oluşan hükümet için, 13 Nisan 1975 de güven oylaması yapılır ve Demirel Başbakan olur.

Demokratik Parti için ise artık çöküş devresi baş göstermiştir. Kısmi senato seçimleri Demokratik Parti için bir uyarıdır. 54 Senatör seçiminden hiç birisini Demokratik Parti alamaz. MC (Milliyetçi Cephe) Hükümetine bütçe oylamasında 231 beyaz oy çıkması, Demirel ve Ticaret Bakanı Halil Başol hakkındaki meclis soruşturması açılmasını isteyen önerenin 228 e 221 oyla reddedilmesi Demokratik Parti'nin tüm umutlarını söndürür (Kıvanç, 1978:124). Demokratik Parti, elindeki hükümet olma fırsatını Demirel düşmanlığı ve sol koalisyon korkusu nedeni ile kaçırmıştır. Kurulan hükümet ile birlikte de bu fırsat bir daha eline geçmeyecektir. Kriz dönemindeki bu kötü yönetim nedeni ile parti içinden kopuşlar baş göstermiştir. Artık iktidara gelme iddiası Demokratik Parti içinde bulunmamaktadır.

Ara rejim döneminde Demokratik Parti hiçbir aktivite gösterememiş, iç tartışmalar ve doğuşu sebebini bile unutarak suskunluğu tercih etmiştir. Zaten Demirel'in kişiliğine muhalefetten doğduğu düşünülen Demokratik Parti, tüm etkinliğini yitirmiştir. Yıkılan CHP-MSP hükümetinden sonra kurulan MC hükümeti içinde yerini alamamıştır. MC hükümetinin devam ettiği süre boyunca da erimeye devam etmiştir. Diğer tarafta ise Demirel, 1974 kongresinde liderliğini partililere onaylatmıştır.

1977 seçimlerinde Demokratik Parti ancak 1 milletvekili çıkartabilmiştir (TÜİK, 2008:28). 1977 seçimlerinden sonra AP, bir evvelki seçimlerde Demokratik Partiye giden oyların hepsini geri almıştır. Seçimlerde Demokratik Parti %1,8 oy alarak sadece Konya milletvekili Faruk Sükan meclise girebilmiştir. Bozbeyle dahi aday olduğu İstanbul'dan seçilememiş, Demokratik Parti Genel Başkanlığı'ndan 06.05.1978 tarihinde istifa etmiştir. Faruk Sükan, 05.01.1978 de kurulan Ecevit Hükümeti'nde Başbakan Yardımcısı görevini almıştır. Demokratik Parti ise 04.05.1980 tarihinde yapılan 4. Büyük Kongresi ile kendini feshetmiştir. Büyük iddialar ve kendisine güven ile siyasete başlayan Demokratik Parti, beklenmeyen gelişmeler ve kişi odaklı siyaseti nedeni ile tarihteki yerini almıştır.

SONUÇ

Demokratik Parti'nin doğmasına neden olan Demirel, Bayar ve asker faktörü yine Demokratik Parti'nin sonunu hazırlamıştır. Adalet Partisi'nden koparak kısa bir siyasî hayat geçiren Demokratik Parti, oluşumunu uzun sürede tamamlamasına rağmen, sona ermesi hızlı bir şekilde gerçekleşmiştir.

Demirel Hükümetinin düşürülmesi ile sonuçlanan ve askeri bir müdahale olan 12 Mart Muhtırası sonrası siyasî ortam oldukça gergindir ve demokrasi kısmen askıya alınmıştır. Mahalli seçimler ertelenmiş, sıkıyönetim ilan edilmiş, şiddet olayları tırmanmıştır. Birde 12 Mart Müdahalesi'nin Adalet Partisi nezdinde sağa karşı yapıldığı görüşü siyasî parti çalışmalarını sekteye uğratmıştır. Demokrasinin devam edip etmeyeceği kaygıları içinde Demokratik Parti merkezini dolduran insanlar, parti çalışmalarına ara vermişlerdir.

Demirel ise 12 Martı fırsat haline getirmiş, 12 Mart hükümetlerinin telkinlerini yerine getirerek 12 Martı yönlendirmiştir. Kontrol altında tutamadığı muhalifleri ise müdahale öncesi Demokratik Parti etrafında toplayarak sıkıştırılmıştır. Demirel 1973 seçimlerine ise 1969 seçimlerine gider gibi gitmiş, yeniden partisinin başkanlığına seçilerek yerini sağlamlaştırmıştır. Ülke gündemi, siyasî partilerden çok sosyal ve anarşik olaylar yelpazesi etrafında şekillendiğinden, siyaset yapılamamıştır. Siyaset alanı dar olan Demokratik Partilileri etkisiz hale getirmiştir. Bu yeni kurulan bir parti için istenmeyen bir durumdur. Demokratik Parti bu şartlarda sağlıklı siyaset sahası bulamayarak büyüme sürecini durdurmuş ve dağılma sürecine girmiştir.

Türk siyasî tarihinde asker her zaman siyaset üzerinde etkisini hissettirmiştir. Birinci Dünya Savaşı sonrası, ülkenin kurtuluş mücadelesini gerçekleştiren askeri kadrolar, yeni Cumhuriyetin kuruluşunda da etkin olmuşlardır.

Çok partili hayata geçiş koşulları içinde kuruluşunu tamamlayan Demokrat Parti, 27 Mayıs İhtilali ile yıkılmıştır. Tek parti döneminde bulunmayan askeri vesayet, ihtilalden sonra genel siyaset üzerinde kendini göstermeye başlamıştır. Özellikle iktidarın ve muhalefetin belirlenmesinde öncü faktör olan ordu, zaman zaman parti kuruluşlarında ve parti teşkilatlanmalarında da etkili olmuştur.

Bu aşamada kuruluşunu tamamlayarak ihtilal sonrası siyasî hayatına başlayan Adalet Partisi, bu geçiş dönemini eski Genel Kurmay Başkanı Ragıp Gümüşpala'nın şahsında atlatmıştır. Ordu ile Adalet Partisi arasında kurulan bu dengenin devamının sağlanabilmesi demokrasinin devamı için önemlidir. Bunun için uzlaşmacı, ılımlı, yüzü batıya dönük, liderliği ile kitleleri peşinden sürükleyebilecek biri olan Demirel, hem

partililer tarafından, hem de asker tarafından kabul görmüştür. Demirel her kesimin kabul ettiği veya çekindiği bir lider olmuştur.

Demirel döneminde Adalet Partisi ile ordu hassas bir denge içindedir. Bu denge kontrol altında bulunması gereken büyük kitlenin yöneldiği parti üzerinde yoğunlaşmıştır. Ordu, Adalet Partisi içindeki hizipleşmenin lideri Bilgiçi'yi eski demokrat partili bir aile üyesi olması ve muhafazakâr kesimi temsil etmesi nedeni ile kabul edememiştir. Aldığı güç ile kendi kadrosunu oluşturmayı başaran Demirel, eski demokrat partililer ile gizli mücadele içine girmiştir.

Bu bağlamda, Demirel'in şahsına karşı muhalefette başlamıştır. "Aşırı-İlmliler", "Bilgiçiler-Demirelçiler", "Yeminliler-Mukaddesatçılar" şeklinde ki fikri ayrılık dışsal etkenler ile de daha güçlü hale gelmiştir. İktidar gücünü de kullanan Demirel, parti içindeki bu muhalefetin bir kısmını yanına çekme, bir kısmını sindirme ve bir kısmını da tasfiye yollarını kullanarak etkisiz hale getirmeye çalışmıştır. Parti içinde mücadelesini devam ettiremeyeceğini anlayan hizip kendi partisini yani Demokratik Parti'yi kurmuştur.

Demokratik Parti bir lider partisi değildir. Adalet Partisi'ni düzeltmek üzere kurulmuş bir teşkilat denilebilir. Adalet Partisi'nin asıl sahiplerinin kendileri ve eski demokrat partililer olduğunu söyleyen Demokratik Parti kadroları, eski demokrat partililerin siyasî haklarının geri verilmesi hususunda çalışmışlardır.

Tüm politikalarını ve eleştirilerini Demirel'in şahsında toplayan, tek amacın Demirel'in Adalet Partisi'nden ayrılmasını sağlayarak, Demokratik Parti'yi tekrar Adalet Partisi ile birleştirmek isteyen bu muhalefet, etkin siyaset üretememiştir. Orduyu tarafsızlaştırarak kendi yanına çekebilen Demirel ile mücadelede yenik düşmüşlerdir. 1973 seçimleri sonrası hükümet oluşumları sırasındaki mevcut konjonktürün de etkisi ile pasif konuma düşen parti, gelişmesini tamamlayamadan erimeye başlamıştır. Bir çok partinin siyaset sahnesinden çekildiği Demokratik Parti olayı ile, Demirel kendisine yönelik tüm muhalefeti Demokratik Parti çatısı etrafında toplayarak etkisizleştirmiştir.

27 Mayıs İhtilali sonrasındaki Türk siyasetinin, ordu vesayeti altında geçirdiği sürecin incelendiği bu çalışmada, askerin ve yine asker icazetinde liderliğe getirilen Demirel'in, Demokratik Parti'nin oluşumunda ve sonlanmasında birincil etkiye sahip olduğu düşünülebilir. ▽

KAYNAKLAR

- AĞAOĞLU, Samet. (1972), **Demokrat Partinin Doğuş ve Yükseliş Sebepleri Bir Soru**, Baha Matbaası, İstanbul.
- AHMAD, Feroz. (2007), **Demokrasi Sürecinde Türkiye (1945-1980)**, Hil Yayınları, İstanbul.
- ARCAYÜREK, Cüneyt. (1985), **Açıklıyor-4, Yeni Demokrasiler Yeni Ara-yışlar, 1960-1965**, Bilgi Yayınevi, Aralık, İstanbul.
- BAŞGİL, Ali Fuat. (2008), **27 Mayıs İhtilali ve Sebepleri**, Yağmur Yayınları, Eylül, İstanbul.
- BATUR, Muhsin. (1985), **Anılar ve Görüşler, Üç Dönemin Perde Arkası**, Milliyet Yayınları, Kasım, İstanbul.
- BEKTAŞ, Arsev. (1993), **Demokratikleşme Sürecinde Liderler Oligarşisi, CHP ve AP (1961-1980)**, Bağlam Yayınları, Mayıs, İstanbul.
- BİLGİÇ, Sadettin. (2007), **Hatıralar**, Akasya Kitap, İstanbul.
- BİRAND, Mehmet Ali, DÜNDAR, Can. ÇAPLI, Bülent.(2008) **12 Mart, İhtilalin Peçesinde Demokrasi**, İmge Kitabevi Yayınları, Ocak, Ankara.
- BOZBEYLİ, Ferruh. (2000) **Alaca Siyaset, Siyasî Hikâyeler**, Babıali Kültür Yayıncılığı, İstanbul.
- BOZDAĞ, İsmet. (2005), **Bilinmeyen Yönleriyle Celal Bayar, Türk Milletine Vasiyet**, Emre Yayınları, İstanbul.
- BULUT, Sedef. (2007), **Muhtıra Sonrası Demokratikleşme Hareketine Ör-nek Model Olarak 1973 Genel Seçimleri**, Berikan Yayınları, Tem-muz, Ankara.
- CİZRE, Ümit. (2002), **AP-Ordu İlişkileri Bir İkilemin Anatomisi**, İletişim Yayınları, İstanbul.
- DEMİREL, Taner. (2004), **Adalet Partisi, İdeoloji ve Politika**, İletişim Ya-yınları, İstanbul.
- DURSUN, Davut. (2003) **12 Mart Darbesi**, Şehir Yayınları, İstanbul.
- ERDEM, Ali Naili. (2004), **Siyaset Yollarında**, Ötüken Yayınları, İstanbul.
- ERİM, Nihat. (2005), **12 Mart Anıları**, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul.
- ERKANLI, Orhan. (1973), **Anılar Sorunlar Sorumlular**, Baha Matbaası, İs-tanbul.

- FİNCANCIOĞLU, Yurdagül. (2000), **Demirel, Demokrasinin Duraklama Yılları**, Buke Yayınları, İstanbul.
- GÜLER, Filiz. (2003), **Türkiye'nin Yakın Siyasetinde Bir Örnek Olay**, TODAİ Yayın No: 315, Ankara.
- GÜRKAN, Celil. (1986), **12 Marta 5 Kala**, Tekin Yayınevi, Ankara.
- HİTAY, İbrahim - ÇETİN, Erdal. (2003), **İhtilallerin Tankçısı Muhtıra ve İhtilal Günlerinin Romanı**, Ümit Yayıncılık, Mart, Ankara.
- KARAVELLİOĞLU, Kamil. (2007), **Bir Devrim İki Darbe, 27 Mayıs, 12 Mart, 12 Eylül**, Gürer Yayıncılık, İstanbul.
- KAYALI, Kurtuluş. (2005), **Ordu ve Siyaset, 27 Mayıs-12 Mart**, İletişim Yayınları, İstanbul.
- KIVANÇ, Akın. (1978), **Türk Siyasal Yaşamında Demokratik Parti Olayı**, Kor Reklam Yayını, Ankara.
- RUSCUKLU, Bülent. (2008), **Demokrat Partiden 12 Eylül**, Alfa Yayınları, Eylül, İstanbul.
- ŞAHOĞLU, Fikret. (1965), **AP'nin İçyüzü**, Toplum Yayınları, İstanbul.
- Toker, Metin. (1991), **Demokrasi'den Darbeye (1957-1960)**, Bilgi Yayınları, İstanbul.
- TURAN, Ahmet. (2007), **Darbe Arası Türkiye, 27 Mayıs, 12 Mart, 12 Eylül, Anılar Gözlemler Tanıklıklar**, Resital Yayıncılık, İstanbul.
- TURGUT, Mehmet. (1991), **Siyasetten Portreler**, Boğaziçi Yayınları, İstanbul.
- DAĞI, İhsan - UĞUR, Fatih. (2009), **Yalnız Demokrat, Ferruh Bozbeyli Kitabı**, Timaş Yayınları, İstanbul.
- YEŞİLYURT, Süleyman. (2008), **İhtilalci ve Muhtıracı Paşalar**, Kültür ve Sanat Yayınları, Ankara.
- Akis Dergisi**, 07 MAYIS 1966, SAYI: 620, 20 KASIM 1965, SAYI: 596,
Devir Dergisi, 6 MAYIS 1974, SAYI: 79.
- Millet Meclisi Tutanaklar Dergisi**, 3. Dönem, 12.03.1971 tarihli 70. Birleşim.
Yeni İstanbul, 18 AĞUSTOS 1966.
- TÜİK, **Milletvekili Genel Seçim Sonuçları 1923-2007**. (2008), Türkiye İstatistik Kurumu, Türkiye İstatistik Kurumu Matbaası, Ankara, Temmuz.
- 72'LER HAREKETİ VE DEMOKRATİK PARTİ**. (1971), Demokratik Parti Genel Merkezi, Ankara.

Adalet Partisi İkinci Büyük Kongresinde Genel Başkan Adaylarının Konuşmaları, 28.11.1964, (1965), Adalet Partisi Genel Merkezi, Ankara.

Milliyet, 7 OCAK 1970.

<http://www.aof.anadolu.edu.tr/kitap/IOLTP/1269/unite07.pdf>, Bunalımlı Yıllar, 1971-1980, Ünite 7. Erişim Tarihi : 26.06.2009.

